

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9: 124.2-124.5: 392.3

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2025.1.12>

Дорошко І. І.

*доктор наук, професор,
завідувач кафедри психологічної та педагогічної антропології
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди*

Малихіна О. Є.

*доктор філософії, доцент,
доцент кафедри психологічної та педагогічної антропології
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди*

Коваленко О. В.

*здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
факультету соціальних та поведінкових наук
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди*

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЕМОЦІЙНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ У ЖІНОК В МАТЕРИНСТВІ З РІЗНИМ РІВНЕМ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ

FEATURES OF EMOTIONAL TENSION IN WOMEN DURING MATERNITY WITH DIFFERENT LEVELS OF EMOTIONAL INTELLIGENCE

Проблематика емоційного інтелекту (ЕІ) та його впливу на емоційний стан є однією з актуальних тем сучасної психології. ЕІ розглядається як здатність розпізнавати, розуміти, виражати та управляти як власними емоціями, так і емоційними станами інших.

Мета дослідження полягає у виявленні особливостей прояву емоційної напруженості жінок-матерів, враховуючи рівень розвитку емоційного інтелекту та досвіду материнства.

Останнім часом проблематика емоційного інтелекту набуває ще більшої популярності у роботах як українських, так і зарубіжних вчених. Тенденція досліджень спрямовується на виявлення зв'язку ЕІ з іншими психологічними властивостями різних категорій людей.

Важливою особливістю емоційної напруженості (ЕН) є її зв'язок з кризами, які жінки переживають у періоди вагітності, народження дитини, післяпологовий період та під час прийняття дитини як самостійної особистості. Проаналізовано, що в контексті материнства такі кризи є важливими періодами адаптації, які потребують підвищеної емоційної стійкості. Встановлено, що рівень розвитку ЕІ впливає на здатність жінок до саморегуляції, управління своїми емоціями та адаптації до викликів материнства. ЕІ, як підструктура соціального інтелекту, сприяє більш ефективному контролю над емоційними реакціями, покращенню соціальної взаємодії та підвищенню стійкості до стресу.

Встановлено, що жінки з високим рівнем емоційного інтелекту здатні краще справлятися з емоційними навантаженнями, зберігаючи внутрішню гармонію та запобігаючи розвитку емоційного вигорання. Дане дослідження дало можливість виявити існування негативного помірною кореляційного зв'язку рівня емоційної напруженості з рівнем емоційного інтелекту у жінок з рідним досвідом материнства. Отримані дані вказують на те, що жінки-матері з вищим рівнем емоційного інтелекту мають нижчий рівень емоційної напруженості. Виходячи з цього, можна стверджувати, що емоційний інтелект є психологічним чинником, що відіграє значну роль у формуванні рівня емоційного напруження жінки в материнстві.

Серед рекомендацій по зниженню рівня емоційної напруженості (ЕН) запропоновано популяризацію особистої та групової терапії, як шляху до розуміння власних і чужих емоцій, їх ефективної ідентифікації.

Ключові слова: особистість, емоційний інтелект, емоційна напруженість, материнство, криза.

The issue of emotional intelligence (EI) and its impact on emotional states is one of the current topics in modern psychology. EI is considered as the ability to recognize, understand, express, and manage both one's own emotions and the emotional states of others.

The purpose of the study is to identify the features of the manifestation of emotional tension in female mothers, taking into account the level of development of emotional intelligence and experience of motherhood.

Recently, the issue of emotional intelligence has become even more popular in the works of both Ukrainian and foreign scientists. The research trend is aimed at identifying the connection between EI and other psychological properties of different categories of people.

An important feature of emotional tension (ET) is its connection with crises that women experience during pregnancy, childbirth, the postpartum period, and when accepting a child as an independent person. It has been analyzed that in the context of motherhood, such crises are important periods of adaptation that require increased emotional resilience.

It has been established that the level of EI development affects women's ability to self-regulate, manage their emotions, and adapt to the challenges of motherhood. EI, as a substructure of social intelligence, contributes to more effective control over emotional reactions, improved social interaction, and increased resilience to stress.

It has been established that women with a high level of emotional intelligence are able to better cope with emotional stress, maintaining internal harmony and preventing the development of emotional burnout. This study made it possible to identify the existence of a negative moderate correlation between the level of emotional tension and the level of emotional intelligence in women with a family experience of motherhood.

The data obtained indicate that mothers with higher levels of emotional intelligence have lower levels of emotional tension. Based on this, it can be argued that emotional intelligence is a psychological factor that plays a significant role in shaping the level of emotional tension of a woman in motherhood.

Among the recommendations for reducing the level of emotional tension (ET), the popularization of personal and group therapy is proposed as a way to understand one's own and others' emotions and their effective identification.

Key words: personality, emotional intelligence, emotional tension, motherhood, crisis.

Постановка проблеми. Проблематика емоційного інтелекту (ЕІ) та його впливу на емоційний стан є однією з актуальних тем сучасної психології. Науковий інтерес до вивчення ЕІ значно зріс протягом останніх десятиліть, в тому числі у зв'язку з його впливом здатність управляти власними емоціями. ЕІ розглядається як здатність розпізнавати, розуміти, виражати та управляти як власними емоціями, так і емоційними станами інших. Дослідження в цій галузі демонструють зв'язок між рівнем ЕІ та емоційною стійкістю, стресостійкістю та адаптивністю.

Особливу увагу в наукових дослідженнях приділено вивченню емоційної напруженості (ЕН) як специфічного психічного стану, що виникає під впливом стресових чинників і характеризується інтенсивними негативними переживаннями, такими як тривога, страх, дратівливість та втома.

Перспективність наших розвідок обумовлена наявністю в науковій літературі свідчень про здатність особистості краще справлятися зі стресом за рахунок високого рівня емоційного інтелекту. У наукових роботах присутні твердження про те, що ЕІ допомагає знаходити більш ефективні копінг-стратегії. Емоційний інтелект є фактором зниження ризику використання унікаючих деструктивних стратегій, збільшує можливість застосування адаптивних стратегій поведінки.

Мета дослідження полягає у виявленні особливостей прояву емоційної напруженості жінок-матерів, враховуючи рівень розвитку емоційного інтелекту та досвіду материнства.

Можливість виявити зв'язок рівня емоційного інтелекту з рівнем емоційної напруженості жінок в материнстві дозволить розробити стратегії для підтримки більш сприятливих для гармонічного материнства психологічних станів жінки.

Виклад основного матеріалу. Феномен материнства привертає до себе особливу увагу, бо він є важливою складовою репродуктивного здоров'я майбутнього покоління. На сьогодні проблема стоїть достатньо гостро через виявлену емоційну напруженість жінок під час виконання нею материнської функції. Виходячи з того, що психологічне здоров'я матері є запорукою гармонічного розвитку дитини, важливо приділяти увагу дослідженню факторів впливу, одним з яких, є рівень емоційного інтелекту.

Вивчення емоційного інтелекту є досить поширеною та актуальною темою в психології. Над нею працювали дослідники: Дж. Мейер, П. Саловой,

Д. Карузо, Г. Гарднер, Р. Бар-Он, Д. Гоулман, М. Кітс де Вріс, О. Власова, І. Васильківський, С.Марчук, С. Дерев'янка, В. Зарицька, Е. Носенко, Н. Коврига, Ю. Бреус.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники, серед яких Г. Сельс, Д.Н. Узнадзе, Н.М. Пейсакова, звертають увагу на зв'язок між емоційною напруженістю та здатністю до саморегуляції емоцій. У сучасній літературі це явище часто розглядається через призму стресу, емоційного вигорання та психічної напруги, що підкреслює важливість вивчення механізмів, які можуть знижувати рівень емоційної напруженості у жінок, зокрема під час материнства.

Емоційна напруженість в якості об'єкта наукових досліджень активно вивчалась вітчизняними і зарубіжними психологами. Серед них Д.Н. Узнадзе, Н.М. Пейсакова, А.І. Захаров, Г.Ш. Габірева, М.С. Неймарк, М.І.Наєнко, та інші. Дослідження спрямовуються на опис, такого психічного стану, причини його виникнення, наслідки та способи регулювання. Для характеристики, опису і пояснень такого стану, наряду з терміном «емоційна напруженість» науковці використовують також такі терміни як: «емоційна напруга», «нервова напруженість», «психічна напруженість», «стрес». На думку вчених, емоційна напруженість призводить до збільшення активності несприятливих емоцій, які стають на заваді продуктивній діяльності. Кириленко Т. С. відмічає, що супутниками такого стану в більшості випадків є переживання нервозності, страху, тривоги, небезпеки [4].

Звертаючись до питання регулювання стану емоційної напруженості, варто звернути уваги на роботи Barlow D., Hofmann S., Campbell-Sills L., Brown T. На думку науковців, важливим кроком в напрямку зменшення інтенсивності такого стану є ідентифікація і прийняття власних переживань і почуттів, запорукою чого є розвиток емоційного інтелекту [7].

Одним з механізмів зниження ЕН є розвиток ЕІ, який виступає як чинник, що сприяє зниженню емоційної напруги завдяки здатності ефективно управляти емоціями. Науковці П. Селовой та Дж. Мейер, підкреслюють значення ЕІ для соціальної адаптації та підтримки психічного здоров'я.

Вперше в психологію термін «емоційний інтелект» був введений П.Селовеем та Дж. Мейером ще у 1990 р. Він означав «здатність відстежувати власні та чужі почуття й емоції, розрізняти їх та використовувати цю інформацію для того, щоб

спрямовувати своє мислення та дії». Впровадження терміну було обумовлене необхідністю визначення рівня розвитку таких якостей особистості як уміння ставити себе на місце інших людей, самоконтроль, взаєморозуміння, вміння налагоджувати стосунки, самосвідомість. Великий вплив на життя людини такого виду інтелекту визначає цікавість вчених до його визначення і дослідження. В своїх роботах проблему висвітлювали Дж. Мейер, П. Саловей, Д. Карузо, Г. Гарднер, Р. Бар-Он, Д. Гоулман, М. Кітс де Вріс, О. Власова, І. Васильківський, С. Марчук, С. Дерев'янка, В. Зарицька, Е. Носенко, Н. Коврига, Ю. Бреус, та інші.

Емоційний інтелект визначається як підструктура соціального інтелекту. Це – здатність людини ідентифікувати свої та чужі емоції, яка є підґрунтям для керування своїм мисленням та процесами діяльності. Для кращого розуміння визначення терміну необхідно розкрити суть емоції як такої, яка є загально-активною формою переживання організмом своєї життєдіяльності [5].

Дослідження показують, що жінки з високим рівнем ЕІ здатні краще справлятися з викликами материнської ролі, що допомагає їм зберігати психоемоційну стабільність.

Аналізуючи емпіричні дослідження, в фокусі яких розглядався зв'язок емоційного інтелекту з самоефективністю особистості, слід зазначити, що високо розвинений ЕІ позитивно впливає на здатність контролювати власні емоції, сприймати емоції інших, що підвищує ефективність соціальних комунікацій і здатність управляти своїм ставленням до різних ситуацій [2].

Важливим аспектом є також вивчення криз материнства як періодів підвищеної емоційної напруженості, на що особливу увагу звертали О. Бондарчук, Т. Андрєєва, І. Демен'єва, Н. Головатий, Т. Алексєнко, В. Кравець, А. Капська, Т. Голованова, В. Кузь, К. Карпенко. Наукова література відзначає, що етапи вагітності, народження дитини, післяпологовий період та прийняття дитини як самостійної особистості супроводжуються значними змінами у психоемоційному стані жінки. Недостатність підтримки та труднощі адаптації можуть призводити до загострення емоційної напруженості, що знижує здатність до ефективної взаємодії з дитиною та оточуючими [3].

Між тим вивчення наукової літератури з проблеми дослідження дає підстави стверджувати, що впливу рівня ЕІ на рівень емоційної напруженості в контексті материнства не приділено достатньої уваги, тому вважаємо цю проблематику перспективним напрямом дослідження.

У дослідженні застосовано такі психодіагностичні методики: методика «Накопичення емоційно-енергетичних зарядів, спрямованих на самого себе» В.В. Бойка, діагностика «Емоційного інтелекту» Н. Холла.

Дослідження було проведено на базі пацієнтів Мерефянської центральної районної лікарні, м. Мерефа, Україна. У ньому взяли участь 105 жінок, серед яких: вагітні жінки (незалежно

від наявності інших дітей) – 35 осіб, жінки, з якими проживає хоча б одна дитина, незалежно від віку – 35 осіб, жінки дорослих дітей, з якими вже не проживає жодна дитина – 35 осіб. Дослідження проведено впродовж 2024 року.

Практичне значення дослідження полягає у визначенні наявності залежності рівня емоційної напруженості жінок в материнстві від рівня їх емоційного інтелекту, а також створенні рекомендацій для підтримки ментального здоров'я жінок-матерів через підвищення рівня емоційного інтелекту.

Для проведення дослідження була сформована однорідна вибірка зі 105

осіб на базі пацієнтів Мерефянської центральної районної лікарні, м. Мерефа, Україна. До участі запрошувались жінки, які вже є матерями або знаходяться в пренатальному періоді, незалежно від віку, сімейного стану, соціального статусу. Сформована вибірка була розбита на 3 окремі групи: 1 група. Вагітні жінки, незалежно від наявності інших дітей – 35 осіб; 2 група. Жінки-матері, з якими проживає хоча б одна дитина (незалежно від віку) – 35 осіб; 3 група. Жінки-матері, з якими вже не проживає жодна дитина – 35 осіб. Дослідження здійснювалось впродовж 2024 року. Для організації проведення опитування і збору первинних даних були застосовані Google-форми.

Для виявлення залежності емоційної напруженості жінок з різним досвідом материнства від рівня їх емоційного інтелекту були задіяні дві відповідні методики. Для вимірювання ЕІ була використана методика «Накопичення емоційно-енергетичних зарядів, спрямованих на самого себе» (В. В. Бойко) [1].

Для вимірювання ЕІ – діагностика «Емоційного інтелекту» (Н. Холл) [8]. При інтерпретації результатів, важливим є як інтегральний показник емоційного інтелекту, так і показники за всіма його шкалами, які характеризують різні сфери впливу ЕІ на здатність людини ефективно діяти в різних життєвих ситуаціях. Для математичної обробки отриманої інформації був використаний параметричний коефіцієнт кореляції r Ч. Пірсона. Цей метод дає можливість визначати напрямок (позитивний чи негативний) і потужність зв'язків між двома кількісними змінними.

Дані, отримані за допомогою коефіцієнта Пірсона дають змогу робити висновок про наявність, якість (позитивний чи негативний) і потужність зв'язку між досліджуваними змінними або про його відсутність, що є необхідним в нашому дослідженні визначення взаємозв'язку між рівнем емоційної напруженості і рівнем емоційного інтелекту.

Зібрані за допомогою Google-форм первинні дані, були опрацьовані (підрахована кількість балів), згідно ключів, що представлені в наведених вище методиках. Відповідній кількості балів по кожному критерію були присвоєні відповідні рівні по шкалам і інтегративним показникам.

Результати такого опрацювання з висновками по кількості жінок, чий показники емоційної напруженості і емоційного інтелекту відповідають тому чи іншому рівню, зведені в таблицю 1. Отримані дані

представлені як для загальної кількості опитуваних, так і для кожної окремої групи жінок (табл. 1).

Виходячи з даних цієї таблиці досліджено: в 1 групі 29% жінок з низьким рівнем ЕН відповідає 71% жінок з високим рівнем ЕІ, тоді як 5% жінок з низьким рівнем ЕН відповідає 9% жінок з низьким рівнем ЕІ; в 2 групі 11% жінок з низьким рівнем ЕН відповідає 17% жінок з високим рівнем ЕІ, тоді як 6% жінок з низьким рівнем ЕН відповідає 4% жінок з низьким рівнем ЕІ; в 1 групі 14% жінок з низьким рівнем ЕН відповідає 13% жінок з високим рівнем ЕІ, тоді як 4% жінок з низьким рівнем ЕН відповідає 5% жінок з низьким рівнем ЕІ.

У загальній кількості опитаних 35% жінок з низьким рівнем ЕН відповідає 55% жінок з високим рівнем ЕІ, тоді як 12% жінок з низьким рівнем ЕН відповідає 12% жінок з низьким рівнем ЕІ.

Виходячи з вищеописаного, можна зазначити наступну залежність – чим більше в кожній групі і в загальній кількості опитаних жінок з високим рівнем емоційної напруженості, тим більше в цій групі жінок з високим рівнем емоційного інтелекту, і – навпаки.

Для підтвердження або спростування гіпотези про те, що досвід материнства (кількість років, про-

ведених в материнстві) є певним критерієм становлення емоційного інтелекту і може обумовлювати зниження емоційної напруженості був проведений кореляційний аналіз.

Жінок, які проходили опитування за названими вище методиками просили вказати не лише приналежність до однієї з трьох груп, на які була поділена вибірка, а й на якому році, починаючи з настання вагітності, вони знаходяться під час проведення опитування для даного дослідження. Для опрацювання отриманих даних були використані інструменти програми «Statistica 6».

Наявність зв'язку між досліджуваними критеріями встановлювалась за допомогою кореляційного аналізу, а саме – з використанням, враховуючого середнє і дисперсію, параметричного коефіцієнту кореляції r Ч. Пірсона [6].

Доречність вибору даного коефіцієнту для обробки отриманих результатів опитування обумовлюється наявністю двох метричних порівнюваних змінних, вимірених на одній і тій же вибірці. Результати кореляційного аналізу взаємозв'язку емоційної напруженості і емоційного інтелекту опитаних жінок (загальної кількості і кожної окремої групи) зведені в таблицю (табл. 2).

Таблиця 1

Кількість жінок з відповідним рівнем досліджуваних критеріїв

Категорія опитуваних	Емоційна напруженість		Емоційна інтелект	
	Рівень	Кількість жінок, осіб (%)	Рівень	Кількість жінок, осіб (%)
Жінки 1 групи (35 осіб)	Низький	10 (29%)	Високий	25 (71%)
	Середній	23 (66%)	Середній	7 (20%)
	Високий	2 (5%)	Низький	3 (9%)
Жінки 2 групи (35 осіб)	Низький	11 (32%)	Високий	17 (49%)
	Середній	18 (51%)	Середній	14 (40%)
	Високий	6 (17%)	Низький	4 (11%)
Жінки 3 групи (35 осіб)	Низький	14 (40%)	Високий	13 (37%)
	Середній	17 (49%)	Середній	17 (49%)
	Високий	4 (11%)	Низький	5 (14%)
Всіх опитаних жінок (105 осіб)	Низький	35 (33%)	Високий	55 (52%)
	Середній	58 (55%)	Середній	38 (36%)
	Високий	12 (12%)	Низький	12 (11%)

Таблиця 2

Кореляційні показники залежності ЕІ від кількості років у материнстві

Для:	Емоційна обізнаність	Управління своїми емоціями	Самомотивація	Емпатія	Розпізнавання емоцій інших людей	Загальний рівень ЕІ
всіх опитаних жінок	-0,16 *	-0,05 *	-0,1 *	-0,07 *	-0,06 *	-0,1 *
жінок 1 групи (35 осіб)	0,05 *	0,07 *	0,1 *	0,02 *	0,12 *	0,08 *
жінок 2 групи (35 осіб)	-0,05 *	0,1 *	-0,04 *	-0,1 *	0,02 *	-0,07 *
жінок 3 групи (35 осіб)	-0,06 *	-0,08 *	-0,08 *	0,03 *	0,01 *	-0,04 *

Примітка: N – 105 (35 – для підгруп вибірки); *****сильна (тісний) $r > 0,7$; ****середня $0,5 < r < 0,69$; ***помірна $0,3 < r < 0,49$; **слабка $0,2 < r < 0,29$; *дуже слабка $r < 0,19$.

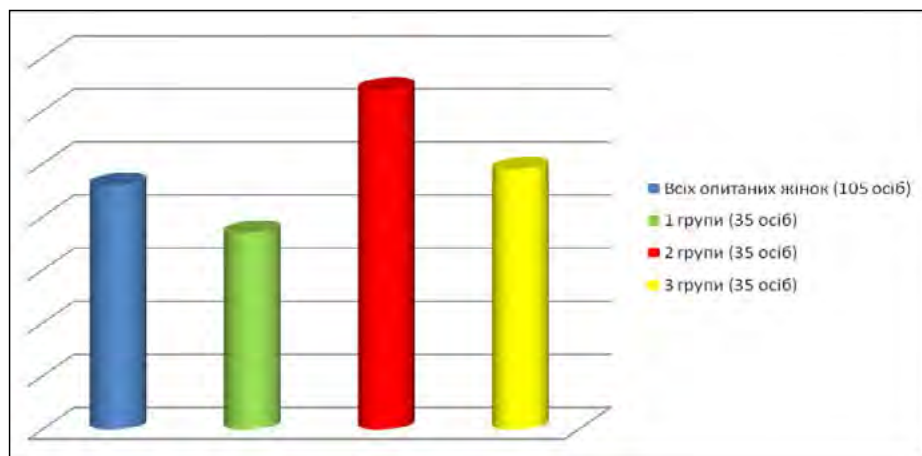

Рис. 1. Рівень кореляційних зв'язків ЕН з ЕІ всіх груп опитаних жінок

Детальний аналіз отриманих кореляційних показників, показав наступне. Наявність дуже слабого зв'язку кількості років, проведених в материнстві, із рівнем як загального показника емоційного інтелекту, так і усіх окремих його шкал. Таким чином, можна зробити висновок про те, що кількість років, проведених в материнстві, не є певним критерієм становлення або розвитку ЕІ. Тобто, можна припустити, що для розвитку емоційного інтелекту (як загального, так і всіх його шкал) потрібні інші фактори, – психоедукація, групова і індивідуальна психотерапія.

Розглянемо детальніше отримані кореляційні показники. Опрацювання результатів дослідження в програмі «Statistica 6» показало наявність зв'язку рівня емоційної напруженості з рівнем загального показника емоційного інтелекту, а також із окремими його шкалами по всім трьом групам опитаних жінок, а також по загальній їх кількості. Кореляційний зв'язок залежності рівня емоційної напруженості від рівня емоційного інтелекту для загальної кількості опитаних жінок склав $-0,46$. Це говорить про наявність помірнього зворотнього зв'язку. Тобто, чим більшим є рівень емоційного інтелекту, тим нижчим є показник емоційної напруженості.

Для достатньо великої вибірки у 105 опитуваних помірний зв'язок є значущим для статистичного висновку, варіант випадкового збігу в даному випадку мінімальний.

Аналізуючи цей кореляційний показник для трьох виділених груп жінок, можна зазначити наступне. Найбільша залежність емоційної напруженості від рівня інтегрального показника емоційного інтелекту ($-0,64$) спостерігається у другій групі опитаних «Жінки, з якими проживає хоча б одна дитина, незалежно від віку». Значущість цього кореляційного

зв'язку є середньою, що для вибірки в 35 опитуваних є значним показником.

Такий зв'язок досліджуваних критеріїв для даної групи опитуваних може свідчити про те, що в ситуації сумісного проживання з дитиною і постійного контакту з нею навички розуміння своїх і чужих емоцій, а також керування ними можуть суттєво впливати на зниження емоційної напруженості жінки.

Найменшу залежність ЕН від ЕІ ($-0,37$) показало опитування вагітних жінок, однак на вибірці в 35 осіб такий показник показує мінімальну можливість випадкового збігу, тобто в рамках даного дослідження він є статистично значущим. Порівняно мінімальне значення кореляційного показника для цієї групи може свідчити про наявність також інших вагомих факторів, що впливають на рівень емоційної напруженості жінки в стані вагітності (рис. 1).

Аналізуючи залежність ЕН від окремих шкал ЕІ, слід зазначити, найбільшим впливом на емоційну напруженість жінок всіх груп (105 осіб) характеризуються такі з них: «Управління своїм емоціями» ($-0,48$), «Самомотивація» ($-0,46$), «Емоційна обізнаність» ($-0,44$), відповідно, починаючи з найбільшого кореляційного показника.

Таким чином, існує зворотній кореляційний зв'язок між рівнем емоційного інтелекту та ступенем емоційної напруженості у жінок в материнстві: зі збільшенням емоційного інтелекту зменшується рівень емоційної напруженості.

Висновки. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у встановленні взаємозв'язків рівня емоційного інтелекту з іншими психологічними складовими особистості. Вважаємо доцільним розробку і впровадження в практику едукативно-корекційних програм для жінок з різним досвідом материнства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Борець Ю. В., Шлімакова І. І. До проблеми психічного здоров'я студентів вищого навчального закладу. *Кримінально-виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра*. 2018. № 1(3). С. 159–169.
2. Борисенко Л., Корват Л. Зв'язок емоційного інтелекту та самоефективності особистості. *Журнал соціальної та практичної психології*. 2023. № 2. С. 5–10.
3. Дорошко І. Родинне виховання у сучасних соціокультурних контекстах: філософсько-освітній аспект : монографія. Харків : FOP Brovin OV, 2013. 364 с.

4. Кириленко Т. С. Пошук гармонії: емоційні стани переживання та стани особистості (вчинкові-орієнтований підхід). Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. 100 с.
5. Максименко С. Д., Зайчук В. О., В. В. Клименко В. В. Загальна психологія. 2-ге вид. Вінниця : Нова кн., 2004. 704 с.
6. Фоменко К. І. Математичні методи у психології: можливості розрахунків Statistica : навчально-методичний посібник. Харків : Діса-плюс, 2017. 183 с.
7. Шевченко, О. В. Особливий психофізіологічний стан жінки як обов'язкова ознака суб'єкта злочину, передбаченого ст. 117 КК України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2014. № 6. С. 98–107.
8. Яцюк М. Емоційний інтелект особистості (на хвилі Нової української школи) : навч.-метод. посіб. Вінниця : Вид-во «Діло», 2019. 105 с.